KRITIČNI PREMISLEK O ROMSKIH ŠTUDIJIH
Osrednji obrati in epistemološke preusmeritve

Pregledni znanstveni članek | 1. 02
Datum prejema: 31. 12. 2025

Izvleček: Avtorica v prispevku pregledno analizira epistemološke premike od »dekonstrukcije kategorije C*ganov« k državljanskim pravicam Romov, ki vpeljejo v razprave rasizem, antiromizem, spomin, okoljsko pravičnost, travmo ter zdravljenje družbe in raziskovanje zgodovine nacističnega genocida nad Romi. V okviru kulture spomina in priporočil za poučevanje o genocidu nad Romi in Sinti v obdobju nacizma obeležujemo 2. avgust, mednarodni dan spomina na žrtve nacističnega genocida nad Romi. Osvetljuje tudi vprašanje, kako je v izobraževanje, poučevanje in komemoriranje genocida nad Romi vpeta glasba Romov.

Ključne besede: Romski študiji, porajmos, komemorativna glasba, okoljska pravičnost, kritični romski študiji

Abstract: The article provides an analysis of the epistemological shifts from the "deconstruction of the category of G*psies" to the civil rights of Roma, which introduces discussions of racism, antigypsyism, memory, environmental justice, trauma, and the healing of society and research into the history of the Nazi genocide of Roma. Within the framework of the culture of remembrance and recommendations for teaching about the genocide of Roma and Sinti during the Nazi period, 2 August is the International Day of Remembrance for the Victims of the Nazi Genocide of the Roma. The article sheds light on the question of how Roma music is integrated into education, teaching, and commemoration of the genocide of the Roma.

Keywords: Romani Studies, porajmos, commemorative music, environmental justice, critical romani studies

Uvod

V prispevku prikazujem nedavne transformacije romskih študijev[1] kot rezultat zaporedja epistemoloških preusmeritev, ki izhajajo iz prizadevanj za oblikovanje načinov produkcije vednosti. Novejši romski študiji so metodološko in kontekstualno občutljivi in pozorni na razmerja moči, vtkana v politike Evropske unije ter držav, kjer živijo Romi. Epistemološki premisleki o romskih študijih so se pojavljali večkrat in v različnih akademskih okoljih. Nove usmeritve v raziskovanju Romov[2] so bile začrtane s prihodom profesionalnih antropologov na romske raziskovalne terene v 70. oz. 80. letih 20. stoletja. V prispevku najprej orišem prispevek prvih socialnih antropologov k odmiku od ljubiteljske folkloristične vednosti, zbrane okoli revije *Journal of the Gypsy Lore Society*. Nato omenjam odmik od esencializma h konstruktivizmu (Van Baar in Kóczé 2020b: 26) in prehod k t. i. »kritičnemu obratu« v produkciji znanja (Magazzini 2020: 296), »kritični prelomnici« (Ivasiuc 2020: 4), »paradigmatskemu premiku« (Ryder 2018: 93) oziroma »novi paradigmi« v raziskovanju, usmerjenemu k Romom (Stewart 2017: 125). Ob analitičnem pregledu kontroverze med esencializmom in konstruktivizmom (Van Baar in Kóczé 2020b) opozorim, da lahko romski študiji doživijo razmah le, če bodo prispevali k produkciji znanstvene vednosti, in ne k politiki reprezentacije ali sorodnim programskim ciljem. Pokažem, da so omenjeni procesi pripeljali do obrata k poststrukturalističnim in postkolonialnim študijem in k vpeljavi intersekcionalnosti. V zadnjem delu članka omenim tudi odpiranje prostora za tematiko človekovih pravic v navezavi na okoljsko pravičnost in študij romskega genocida med holokavstom ter osvetlim vprašanje, kako

1 Besedna zveza »romski študiji« označuje interdisciplinarno raziskovanje različnih vprašanj, povezanih z raznolikimi skupinami Romov, C*ganov in Popotnikov. Ponekod etnografske kulturno-zgodovinske raziskave Romov imenujejo romologija, vendar se sledeč metafori Leonarda Piasereja, da gre za »ropotarnico vednosti«, ter pomisleku Patricka Williamsa, da pogosto sodeluje z oblastjo, namesto da bi preučevala učinke oblasti in politik do Romov, temu pojmovanju izogibam (prim. Janko Spreizer 2002). Pred institucionalizacijo posebnega programa na Srednjeevropski univerzi (CEU) pride do t. i. »kritičnega obrata«. Gre za spremenjene epistemologije, vezane na poststrukturalno in postkolonialno teorijo. ki se lahko povezujejo z angažirano antropologijo oziroma z aktivizmom. Nekateri antropologi_nje raje izhajajo iz lastnih institucionalnih tradicij in uporabljajo druga poimenovanja.

2 V članku uporabljam izraz »Romi«, ki velja za generično oznako za raznolike večjezične, večnacionalne, večkulturne manjšinske skupnosti z različnimi imeni, kot so Romi, Kalderaši, Lovari, Vlaški Romi, Sinti, Aškali, Bajaši, Domi, Romaničali, Kaleji, Manuši, Gitanosi, *Egipčani,* Popotniki, (*Travellers* in/ali *Voyageurs*) in/ali Manuši, *Risende* ter drugi (Janko Spreizer 2022). Izrazu »C*gani« se zaradi prevladujočega globaliziranega mnenja med romskimi aktivisti, da je diskriminatoren in rasističen, v članku izogibam tudi v primerih, ko omenjeni izraz uporabljajo avtorji, zato ga zapisujem z zvezdico, s čimer označujem spornost v današnjem času in evropskem prostoru. Sicer sem o zadregah pri avtomatični zamenjavi omenjenega spornega termina z generičnim pojmom »Romi« pisala v Janko Spreizer (2002).

* Alenka Janko Spreizer, dr. antropologije, redna profesorica in znanstvena svetnica za področje antropologije, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Oddelek za antropologijo in kulturne študije / Inštitut za večkulturne študije; alenka.janko.spreizer@fhs.upr.si.

k omenjenemu polju študijev prispevajo etnomuzikološke študije ter kako se s pomočjo glasbe ohranja spomin na genocid nad Romi (v romskem jeziku *porajmos* ali *samudaripen*).[3]

Evropski socialni antropologi na romskih raziskovalnih terenih

Judith Okely je z vpeljavo preučevanja Popotnikov-Romov v britansko socialno antropologijo presegla dotedanje mnenje, da gre za skupnosti, ki jih ni legitimno proučevati v antropologiji (Okely 1983). Hkrati je šlo za premik od ljubiteljskega folklorističnega raziskovanja »romskega izročila« v okviru društva *Gypsy Lore Society* v akademsko antropologijo. Omenjeni premik v 70. in 80. letih 20. stoletja zaznamuje odmik od paradigme folkloristov in dotlej neizpodbijanih indijskih izvorov Romov in z izvori povezanih »rasnih teorij« k sociokulturnemu antropološkemu pristopu. »Gipsiloristi« (angl. *Gypsylorists*) so se ukvarjali z »izvori« kulture, iskanjem indijskih »avtentičnih, pravih, romsko govorečih Romov«, ob tem pa so zavračali preučevanje t. i. »mešanih potomcev« ali *didikoi*. Ta sprememba v epistemologiji pomeni tudi odklon od povezave med »enim ljudstvom in enim teritorijem« ter zaznamuje proučevanje »liminalnih območij« in t. i. »notranjih avtsajderjev«. Okely (1983), ki je zavrnila ideje o eksotičnem izvoru Romov ter rasistične ideje o »mešanih« in »hibridnih« potomcih, so sledili tudi drugi (glej Janko Spreizer 2002). Folklorističnі iskalci »c*ganskega izročila« se niso nikdar odmaknili od domnevno indijskih »rasnih izvorov«, kar je vodilo k oblikovanju »rasne znanosti«, ki je kulminirala v nacističnih rasnih raziskavah (Stewart 2013).

Danes v mednarodnem merilu za t. i. »prvo generacijo antropologov–etnografov Romov« veljata britanska socialna antropologa Judith Okely (1983) in Michael Stewart (1997), za vodilni antropologinji poznejše generacije pa Paloma Gay y Blasco (1999) in Elisabeth Tauber (2006). Poleg omenjenih sta ključna antropologa še francoski etnolog Patrick Williams (1984, 1989) in italijansko-francoski etnolog Leonardo Piasere (1985) (Stewart 2017: 128; Ryder 2018: 92).[4]

K epistemološkim premislekom o romskih študijih pomembno prispeva tudi razprava ob 30. obletnici obstoja francoske revije *Études Tsiganes.* Ob tej priložnosti je Williams osvetlil problematični status t. i. »romologije« (fran. *Tsiganologie*) ter sočasnega vpliva vednosti in represije v njenem okviru, ter jo primerjal z akademsko zastavljenimi »romskimi študiji« (fran. *études tsiganes*) (Williams 1989). Williams od znanstvenikov zahteva premislek o lastnih namenih raziskovanja ter vztrajanje pri prikazovanju raznolikosti, kompleksnosti družb in dinamičnosti identitet, ob odrekanju poenostavitvam. Zahteva še umestitev diskurzov v vsakokratni zgodovinski in institucionalni kontekst, s premislekom o vlogi raziskovalcev, ki bi se morali odreči lastnemu subjektivizmu. Med drugim bi se po njegovem mnenju morali ukvarjati z dinamično naravo romske identitete in študijem odnosov med večinsko družbo in romskimi skupinami.[5] Enako pomembno je srečanje med tedaj vodilnimi antropološkimi raziskovalci Romov ob razpravi o marginalnem položaju »etnologije Romov« (fran. *Ethnologie Tsiganes*) v antropologiji (glej Janko Spreizer 2002: 87–100). Tedaj je Piasere skoval pojem eksperimentalne etnografije Romov ter po zgledu Lévi-Straussa razmišljal o vprašanju, ali so Romi »dobri za antropološko razmišljanje«. Piasere je pregledno orisal antropološka znanstvena dela, ki so opredelila različne romske skupine za legitimne subjekte v etnografskem in antropološkem raziskovanju (Piasere 1994)[6].

Razprave s konca 80. in začetka 90. let prejšnjega stoletja niso zgolj odprle vprašanj disciplinarnih meja, temveč odsevajo tudi širše napetosti, povezane s politiko produkcije vednosti, kjer je bilo umeščanje Romov kot »predmetov preučevanja« globoko prepleteno s konfiguracijami moči in vednosti (prim. Janko Spreizer 2002). Nesoglasja še danes odmevajo v sodobnih razpravah znotraj romskih študijev. Romske študije zaznamujejo številne nasprotujoče si interpretacije, kar odraža trajne razprave o identiteti Romov. Ta premišljevanja segajo od opozicije med pojmoma »Romi« in »C*gani« do nasprotujočih si pogledov na to, ali naj bi Rome razumeli predvsem skozi prizmo diaspore, etničnosti ali nacionalne pripadnosti. Poskusi, da bi te napetosti

3 Za terminološke oznake nacističnega genocida nad Romi prim. Janko Spreizer 2024.

4 Stewart, ki v svojem članku razgrajuje primordialno kategorijo »etničnosti« Romov kot predmeta antropološkega raziskovanja, analitično razčleni različne pristope pionirjev na področju socialno-strukturnega pristopa k preučevanju Romov v primeru britanske ter italijansko-francoske antropologije v romskih študijih. Stewart na kratko označi tudi prispevek ameriških pionirk v kulturni antropologiji Romov ter donesek naslednjih generacij raziskovalcev (Stewart 2013, 2017). Podroben oris privedbe Romov v antropologijo podajam v knjigi *Vedel sem, da sem Cigan – rodil sem se kot Rom: Znanstveni rasizem v raziskovanju Romov* (Janko Spreizer 2002), v kateri analitično povzemam ključne razprave v antropologiji ter doprinos posameznih avtorjev v romske študije in antropologijo Romov. Prav tako osvetlim zadrege pri rabi izraza »romologija«.

5 Za podroben opis Williamsove razprave (Williams 1989) glejte Janko Spreizer 2002: 81–86.

6 Piasere si to vprašanje zastavi v znanstvenem članku »Les Tsiganes sont-ils 'bon à penser' anthropologiquement?«, ki je leta 1994 izšel v tematski številki revije *Etudes tsiganes, Une Ethnologie des Tsiganes: Jeux, tours et manages*. *Bon à penser* (»dobro za razmišljanje«) je en izmed ključnih konceptov Claudea Lévi-Straussa, ki pojasnjuje, da totemistične živali niso izbrane samo zato, ker so »dobre za jesti« (*bonnes à manger*), ampak predvsem zato, ker so »dobre za razmišljanje«, saj služijo kot intelektualno orodje za razumevanje in strukturiranje sveta, družbenih odnosov in binarnih nasprotij, s čimer so ključne za mentalno in kulturno organizacijo (Garber 2012). Podobno Piasere meni, da so Romi dobri za razmišljanje o sami vedi kulturne oz. socialne antropologije in tudi za premislek o strukturiranem svetu, družbenih odnosih ter binarnih razmerjih med Romi in Neromi.

premostili z občutljivim upoštevanjem mnogovrstnih življenjskih izkušenj različnih romskih skupin, predstavljajo osrednjo epistemološko strategijo za preseganje zaprtih spoznavnih okvirov pri produkciji vednosti o Romih in, širše, o etničnih skupinah (Shmidt in Jaworsky 2024: 6).

Romski študiji in kritični romski študiji: nasprotje med scientizmom in kritičnim raziskovanjem?

Nedavni t. i. kritični obrat v romskih študijih je mogoče povzeti z geslom »nič o nas brez nas«,[7] ki se nanaša tako na izpodbijanje ustaljenih akademskih hierarhij, v katerih so prevladovali neromski ali t. i. »beli« akademiki, kot tudi na opozorila mlajših Romov – raziskovalk in raziskovalcev ter aktivistk in aktivistov – pred izključevanjem iz akademske skupnosti. Konferenca s podnaslovom »Soudeleženost Romov pri produkciji vednosti in oblikovanju politik«, na kateri se je izoblikovalo omenjeno geslo, je potekala poleti leta 2014 v Budimpešti. Združila je proromske in romske aktiviste, mislece ter nove in uveljavljene raziskovalce in raziskovalke.[8] Na njej so pozvali k »novi paradigmi« v raziskovanju Romov, ki bi spodbujala preučevanje oblik zatiranja, s katerimi se soočajo Romi, pomena rasizma za romsko identiteto, neenakosti in strukturne diskriminacije, razmerij moči ter potrebe po kontekstualizaciji produkcije vednosti. To bi bilo mogoče doseči z vključevanjem spoznanj postkolonialnih študij, feministične kritike, intersekcionalnosti in kritične teorije rase (Stewart 2017: 125).

Na tem srečanju so aktivistke in intelektualci razpravljali o pomenu raziskovalne avtoritete in reprezentacije. Sprašev ali so se: »Kdo govori v imenu koga?« Na drugi strani je Stewart v širših epistemoloških razpravah, objavljenih po tej konferenci, priobčil svojo deloma nasprotujočo kritiko predpostavke, da bi predvsem romski aktivisti ali raziskovalci lahko legitimno »govorili v imenu Romov« ali jih zastopali kot celoto. Po njegovem kritičnem mnenju pravo poslanstvo akademskega raziskovanja ne leži v oblikovanju enotnih, homogeniziranih kategorij, temveč v prizadevanju za umeščene, konkretne in poglobljene etnografske študije posameznih romskih skupin – takšne, ki se upirajo posplošujoči oznaki »Romi«. Za Stewarta navedena zahteva ni zgolj vprašanje znanstvenega pristopa, temveč predvsem vprašanje politične reprezentacije. Njegov argument nakazuje, da je resnična oživitev romskih študijev mogoča le, če bodo nove raziskave ostale trdno zasidrane v etnografski specifičnosti ter če bodo pozorno raziskovale lokalne kontekste in bodo odporne na spoznavne pritiske esencializacije. Skratka, oživitev romskih študijev je mogoča le, če bodo ti zavezani produkciji vednosti, in ne politiki reprezentacije ali sorodnim agendam. Omenjeni dogodek je spremljala tudi institucionalizacija novega, neodvisnega programa *Romani Studies* na Srednjeevropski univerzi (CEU) ter ustanovitev revije *Critical Romani Studies* (Stewart 2017).

Vzpostavljanje romskih študijev na CEU je tesno povezano s političnimi in družbenimi spremembami v Vzhodni Evropi. Stewart pokaže, da je v 80. letih 20. stoletja komunistična politika v Vzhodni Evropi Rome obravnavala kot družbeni problem, kot nekakšen del lumpenproletariata. Romi niso bili priznani kot nacionalna manjšina, njihov stigmatiziran položaj pa je prispeval k marginaliziranju tako znanstvenega raziskovanja kot tudi romskega aktivizma. Kakor že omenjeno zgoraj, so se tedaj pojavile tudi prve etnografske in antropološke raziskave »romskih skupin«, ki so pokazale na njihovo notranjo raznolikost in kompleksnost. Po transformaciji političnih sistemov v vzhodnoevropskih državah po letu 1989 so v družboslovju in humanistiki – zlasti v teoretiziranju družbenih sprememb – dobile pomembno vlogo raziskave kulturnih in političnih preobrazb znotraj romskih skupnosti (Stewart 2017; Ryder 2018). Tržne reforme po omenjenem letu v Vzhodni Evropi so pogosto poglobile revščino. Začetni optimizem glede multikulturalizma se je hitro umaknil novim oblikam antiromizma[9] (Stewart 2012), poglabljanju neenakosti in porastu diskriminacije.

Huub van Baar in Angéla Kóczé (2020b: 6) izpostavljata, da se je po letu 1989 mednarodno romsko gibanje vse bolj razvejalo ter postalo transnacionalno in intersekcionalno. Romi so vstopili na politično prizorišče, zlasti na področje manjšinskih politik, kot heterogeni in aktivni akterji. Uveljavili so se kot kritični glasovi v razpravah o statusu Romov, identiteti, zgodovini, spominu in širšem družbenem predstavljanju manjšin. S tem so skušali vplivati na obli-

7 Izvor gesla sega v Severno Ameriko, kjer so ga oblikovale skupnosti oseb z izkušnjo invalidnosti, ki so zagovarjale svojo vključenost v oblikovanje zdravstvenih politik, ki so neposredno vplivale nanje (Stone 1997). Z njim so se skupnosti oseb z invalidnostjo postavile kot zagovornice aktivnega sodelovanja v procesih oblikovanja politik in pri soustvarjanju javnih ukrepov (Stewart 2017).

8 Del udeležencev je objavil zbirko prispevkov v reviji *Roma Rights*, ki izhaja pod okriljem Evropskega centra za pravice Romov (Bogdán idr. 2015). V tej številki revije so objavljeni trije vsebinski sklopi – aktivizem in civilna družba, produkcija vednosti ter vprašanja spola in LGBT+ – ki prinašajo kritične prispevke tako uveljavljenih kot tudi novih aktivistk_ov in raziskovalk_cev.

9 V tem članku uporabljam izraz »antiromizem«, ki je bil vpeljan od zgoraj s strani nekaterih političnih akterjev ter posameznih članov slovenske nacionalne delegacije pri Mednarodni zvezi za spomin na holokavst (IHRA). Kot članica nacionalne delegacije IHRA izraz uporabljam zaradi politične korektnosti, in ne zaradi njegove epistemološke ustreznosti. Opozarjam, da je bil sprva po tehtnem in poglobljenem premisleku na mednarodnem sestanku sprejet izraz »anticiganizem«, tudi v romskih skupnostih v Sloveniji. Pojem je bil nato brez vsebinske razprave zamenjan pred volitvami 2022, in sicer na pobudo poslanca SD. Predlogu za menjavo so sledili tudi romski aktivisti, ki so predlagali pojem »antiromizem«. Vendar nekateri Romi še vedno uporabljajo prvotno sprejeti termin, izpeljan iz angleškega pojma *antigypsyism*. O epistemološki moči tega pojma ter o nekaterih drugih izrazih pišem v Janko Spreizer 2022.

kovanje politik, ki določajo njihov položaj, ter na razprave o tem, kako naj bi bili Romi predstavljeni v družbi, kulturi, medijih in zgodovini (Van Baar in Kóczé 2020b: 6).

Zahteve pogosto preslišanih romskih aktivistov in raziskovalk mlajše generacije so se izoblikovale v konkretne politične in akademske pozive, naj Romi sami poučujejo romske študije, vodijo raziskovalne programe in mentorirajo doktorske raziskave vsaj z enim mentorstvom. Te zahteve so se postopoma kristalizirale v napetost med prizadevanji za visoko kakovostno akademsko produkcijo znanja in politiko reprezentacije[10] (Stewart 2017).

V sociologiji in političnih vedah se ta razprava artikulira kot paradigmatski premik, v okviru katerega so se romski študiji opredeljevali kot raziskovanje »o«, »za« ali »z« Romi oziroma kot nasprotje med znanstvenim pozitivizmom in kritično raziskovalno paradigmo (Ryder 2018: 91–110). Ryder (2018) to napetost umešča v širši proces institucionalizacije romskih študij – od vzpostavitve mreže EANRS leta 2011 do ustanovitve inštituta ERIAC leta 2017 v Berlinu. To po mnenju Van Baara in Kóczé (2020b: 7), ki omenjeni konflikt postavita v okvir razprave med esencializmom in konstruktivizmom, predstavlja enega ključnih trenutkov, ko so romski akterji sami začeli ustvarjati, uprizarjati in institucionalizirati nove narative o svojih identitetah, zgodovinah in spominih.

Inštitut ERIAC je bil zasnovan kot umetnostno usmerjena platforma, ki deluje v partnerstvu z raznolikim naborom skupnostni in storitveno naravnanih organizacij. Ko leta 2011 v znanstveni svet mreže EANRS ni bil izvoljen romski predstavnik, je to sprožilo burne odzive in privedlo do odstopa več vidnih znanstvenikov. Konflikt se je še poglobil z ustanovitvijo inštituta ERIAC in njegovega strateško-svetovalnega organa Barvalipe Academy. Ob tem je znanstveni svet EANRS poudaril: »Akademsko ukvarjanje z romsko kulturo sodi v univerzitetni prostor. Zasluži si enako znanstveno veljavo kot druge resne akademske discipline« (Ryder 2018: 95). Ryder ta razkol razume kot spopad med vodilnimi akademskimi glasovi, zavezanimi znanstvenemu raziskovanju, ki so pretiravali glede objektivnosti in vloge akademskega eksperta, ter tistimi, naklonjenimi bolj kritičnim oblikam raziskovanja, ki promovirajo emancipatorične cilje in aktivizem (Ryder 2018: 95). Ključna razlika med inštitutom ERIAC in mrežo EANRS se kaže v izraziti usmerjenosti prvega k neposrednemu sodelovanju z romskimi skupnostmi, poudarjanju procesov opolnomočenja ter krepitvi kolektivne samopodobe in zmožnosti za soočanje z zakoreninjenimi stereotipi (Stewart 2017). Na drugi strani se je mreža EANRS v praksi usmerjala predvsem v akademsko produkcijo vednosti, ki naj bi bila osrednje orodje za oblikovanje in vplivanje na politične procese (Ryder 2018).

Romski študiji in nelagodje ob postmodernistični epistemologiji

Konflikt med visoko kakovostno akademsko produkcijo znanja in politiko reprezentacije izhaja iz zavračanja postmodernizma znotraj romskih študijev ter iz nezadostnega soočanja s koncepti, izpeljanimi iz postkolonialnih študij in poststrukturalističnih pristopov (Van Baar in Kóczé 2020b: 28). Pristopi, ki skušajo preseči binarno opozicijo med konstruktivističnimi in esencialističnimi pogledi, so v romske študije prodrli z zamikom skoraj dveh desetletij (Van Baar in Kóczé 2020b: 28). Med najvplivnejšimi prispevki je bilo npr. vključevanje postkolonialnih konceptov, kot sta mimikrija in hibridnost (oz. brikolaž), ki ponujata orodja za preseganje dualizma med kolonizatorjem in koloniziranim (Tremlett 2009; Okely 2010; Silverman 2012). Carol Silverman, kulturna antropologinja, ki se ukvarja z romskim aktivizmom in glasbo na Balkanu, je med drugim poudarila pomen kritične prilagoditve teoretskih okvirov, tako da so ti zasidrani v konkretnih družbenih resničnostih, namesto da bi bili nekritično preneseni v abstraktni obliki na romske skupnosti in obravnavani kot univerzalno uporabni (Silverman 2012).

Ena osrednjih kritik znotraj premika k poststrukturalizmu ter intersekcionalnosti je, da teorije in koncepti sami po sebi ne morejo ustrezno pojasniti prekarnega položaja Romov, če niso podprti s poglobljenim empiričnim raziskovanjem, ki proizvaja nove oblike akademske vednosti (Stewart 2017). V kasnejših refleksijah sta Van Baar in Kóczé poudarila, da ta kritika izhaja iz ozkega razumevanja postmodernih in postkolonialnih študij ter intersekcionalnih teoretizacij, ki so se osredotočale predvsem na »vprašanja identitete« in »avtoriteto govora« (Van Baar in Kóczé 2020b: 38).

Da bi bolje razumeli sedanjost, je treba sodobne evropske politične procese umestiti v časovni okvir ter prepoznati, kako so spremembe v politikah potekale vzporedno s preoblikovanjem načinov proizvajanja in preoblikovanja vednosti o Romih (in obratno). Po letu 1989 se je oblikoval trend, označen kot »evropeizacija reprezentacije romske manjšine« oziroma kot nova faza reprezentacije Romov v zgodovini Evrope. V številnih dokumentih mednarodnih vladnih organizacij, v poročilih o človekovih pravicah, v transnacionalnem aktivizmu, medijskih reprezentacijah ter v okviru Sveta Evrope so bili Romi opredeljeni kot »pravi evropski narod« (Guy 2001) oziroma kot »(resnična)

10 Stewart razlikuje med etnografskimi reprezentacijami romske raznolikosti akademskih raziskav ter aktivističnimi prizadevanji za »politiko reprezentacije«. Znotraj aktivističnih krogov opaža alternativno razumevanje, težnjo po oblikovanju političnega programa, ki spodbuja procese etnogeneze in kulturne standardizacije homogenizirane kategorije »Romov«, na škodo raznolikosti tradicionalnih romskih življenjskih svetov (Stewart 2017: 135). Akademska raziskovanja gredo po Stewartovem prepričanju v nasprotno smer od homogenizacije kategorije »Romov«, v smer poudarjanja heterogenosti kot temeljne značilnosti romskih skupnosti. Raznolikosti se npr. kažejo v lokalnih zgodovinskih izkušnjah, jezikovnih praksah, oblikah mobilnosti in vsakdanjih načinih življenja (Stewart 2017: 135).

evropska manjšina« (Guet 2002: 35; Van Baar 2011: 16, 2018; Janko Spreizer 2020). Vendar bi skozi poststrukturalistične in postkolonialne pristope lahko Rome razumeli kot rasizirano, drugorazredno prebivalstvo Evrope (Van Baar 2011, 2018; Yıldız in De Genova 2019).

V kasnejših letih in potem, ko je izraz *»Romi«* postal generična oznaka za raznolike (večjezične, večnacionalne, večkulturne) manjšinske skupnosti,[11] so raziskovalci ponovno odprli razprave o politiki poimenovanja in označevanja Romov ter poudarjali, da gre terminološke prakse razumeti v povezavi s procesi oblikovanja evropske identitete in evropeizacije ter v razmerju do strukturnega protiromskega rasizma (antiromizma) in človekovih pravic (Van Baar 2011; Bhabha, Mirga in Matache 2017; Córtes Goméz in End 2019). Proces minoritizacije Romov – umeščanje in konstrukcije raznolikih romskih skupnosti kot »manjšin« – ni nekaj novega. Van Baar trdi, da je oblikovanje »romske manjšine« treba razumeti kot zgodovinski proces, povezan z razvojem policijskih znanosti v habsburškem 18. stoletju ter z razsvetljenskimi asimilacijskimi političnimi projekti (Van Baar 2011). V novi Evropi po letu 1990 je bila minoritizacija preoblikovana kot del procesa evropske integracije in poenotenja. Med letoma 1945 in 1990 so bile številne romske skupine obravnavane skozi ideje asimilacije, nomadizma in migracij, po letu 2000 pa se je težišče preusmerilo še k vprašanjem človekovih in manjšinskih pravic, varnosti (sekuritizacije) ter socialne vključenosti manjšin (Van Baar 2011). V političnem in akademskem diskurzu je tako mogoče opaziti premik v razpravah o Romih – od esencializiranih pojmov nomadizma, indijskega izvora in kulturne Drugosti h konstrukciji raznolikih identitet in poudarjanju njihove evropske pripadnosti, hkrati pa tudi k prepoznavanju njihovih marginaliziranih, prekarnih življenjskih razmer in okoljske nepravičnosti (Harper, Steger in Filčak 2009), ki so posledica strukturnih neenakosti oziroma rasizma ter kršenja človekovih pravic v evropskih družbah. Okoljska nepravičnost in socialna izključenost romskih skupnosti v Srednji in Vzhodni Evropi (SVE) imata korenine v zgodovinskih vzorcih etničnega izključevanja ter naraščajočih socialno-ekonomskih neenakostih po razpadu državnega socializma in prehodu v večstrankarske parlamentarne sisteme leta 1989 (Harper, Steger in Filčák 2009: 251).

V okviru konference *Gypsy Lore Society* med pandemijo bolezni covid-19 so panelisti Jekatyerina Dunajeva, Joanna Kostka in Richard Filčák odprli prostor za kritičen dialog o rasi oz. etnični pripadnosti in njunem presečišču z okoljsko pravičnostjo, tako z neenako porazdelitvijo okoljskih bremen (distributivna pravičnost) kot tudi z izključenostjo iz procesov odločanja (proceduralna pravičnost). Opozorili so na izpostavljenost okoljskim nevarnostim ter na omejen dostop do naravnih virov in neenakomerno porazdeljenost okoljskih bremen. Našteto je pogojeno z rasnimi in socialno-ekonomskimi dejavniki, pri čemer se okoljska (ne)pravičnost prepleta s strukturnim nasiljem revščine in neoliberalnimi praksami države. Vendar tovrstne oblike izključenosti v razpravah o marginalizaciji evropske romske manjšine praviloma ostajajo na obrobju, pogosto pa so spregledani tudi prizadevanja in boji romskih skupnosti za okoljsko pravičnost v okviru neoliberalizma (Dunajeva, Kostka in Filčák 2021: 81–82). Okoljski pravičnosti in Romom v Evropi je bila namenjena tudi tematska številka revije *Critical Romani Studies* (Dunajeva in Szilvasi 2024). V objavah so v ospredju vprašanja avtoritarnih politik, pristranskosti pri načrtovanju naselij, institucionalna korupcija in strukturne neenakosti, ki povzročajo oz. ohranjajo neenakomerno izpostavljenost negativnim okoljskim in podnebnim vplivom, zlasti na okoljsko degradiranih območjih z omejenim dostopom do vode, sanitarij in odvoza odpadkov ter z onesnaženimi zrakom, vodo in zemljo. Vzporedno se krepi raziskovalna pozornost na mobilizacijo različnih romskih akterjev v okviru nevladnih organizacij, zasebnih fundacij in sorodnih pobud.

V kontekstu globaliziranega neoliberalnega kapitalizma – še posebej v obdobjih konfliktov, vzpona desničarskih gibanj, finančne krize, »brexita« in pandemije bolezni covid-19 – lahko prepoznamo epistemološko preusmeritev znotraj romskih študij, zlasti v tistih vejah, ki izhajajo iz antropologije. Ta premik je raziskovanje usmeril stran od ozkih kulturnih pristopov k politični antropologiji, zgodovinski antropologiji, političnim vedam in antropologiji migracij, s poudarkom na družbenih transformacijah, statusu Romov, evropskem državljanstvu, civilni družbi, rekonfiguraciji nacionalizmov ter analizi romofobije oziroma antiromizma (Guy 2001; Van Baar 2011: 6; Stewart 2012; Magazzini in Piemontese 2019). Pomemben premik predstavlja tudi raziskovanje genocida (porajmosa) nad Romi pred in med drugo svetovno vojno (Janko Spreizer 2024).

Epistemična pravičnost in obrat h kritičnim romskim študijem

Pomemben institucionalni mejnik kritičnega obrata sta bila ustanovitvi revije *Critical Romani Studies* leta 2018 in knjižne zbirke *Critical Romani Studies Book Series*, ki povezujeta raziskave s področja kritične rasne teorije, študijev spola, feminističnih, postkolonialnih, dekolonialnih in intersekcionalnih pristopov. Revija v odprtem dostopu objavlja raziskovalne in aktivistične prispevke o rasizaciji, protiromskem rasizmu, izključenosti in strukturnih neenakostih ter se pri tem povezuje s širšimi kritičnimi družboslovnimi pristopi (Critical Romani Studies 2025).

Knjižna zbirka *Critical Romani Studies Book Series,* ki od leta 2022 izhaja pri CEU, objavlja interdisciplinarne monografije o strukturnih oblikah zatiranja, procesih rasizacije in družbenem položaju Romov. Namenjena je akademskim bralcem, aktivistom in oblikovalcem politik (Central

11 Prim. opombo št. 3.

European University 2021). Ta zbirka zajema tri monografije, ki jih soustvarjajo uveljavljajoči se romski in neromski raziskovalci na področju kritičnih romskih študij. V prvi monografiji z naslovom *Constructing Identities over Time* Jekatyerina Dunajeva (2021) analizira stereotipa o »slabih Ciganih« in »dobrih Romih« skozi čas ter njuno vlogo v izobraževanju Romov v Rusiji in na Madžarskem. S pomočjo osebnih narativov Dunajeva razkriva, kako se oblikujejo identitete v vsakdanjem življenju, kar osvetli skozi utišani diskurz subalternov.[12] Velik del knjige je posvečen samoreflektivemu raziskovanju, občutljivemu za ranljive skupine. Druga monografija iz omenjene zbirke, *Mobilizing Roma Ethnicity* (Mirga-Kruszelnicka 2022), razširja romske študije onkraj evrocentričnih okvirov, saj romski politični aktivizem umešča v transnacionalne in latinskoameriške politične kontekste. Knjiga prinaša tudi živahno razpravo o pozicionalnosti avtorice – Rominje. *Avtor tretje knjige, Romani Liberation* (Selling 2022), analizira vednost o Romih s pomočjo zgodovinskega pregleda nordijske literature o Romih. Oriše konstrukcijo evropskega eksotičnega Drugega v dihotomiji med »c*ganologijo« in subalternostjo, vse do oblikovanja kritičnih romskih študijev in razumevanja protiromskega rasizma ter umeščanja tega področja v razprave o emancipaciji in antiromizmu (Selling 2022).

Revija in zbirka pomenita velik institucionalni in epistemološki preboj, ki je univerzo CEU utrdil kot enega ključnih središč kritičnega in dekolonialnega raziskovanja Romov, ter pomemben prispevek k utrjevanju romskih študijev kot akademskega področja. Kritični obrat v romskih študijih je zaznamoval tudi poziv k refleksiji in premisleku o vlogi romske_ga avtorice_ja ali avtorice_ja neromske_ga zaveznice_ka ter njen_gov prispevek k analizi produkcije in rabe vednosti v romskih študijih. Nedavne objave kažejo, da diskurzi o t. i. kritičnem obratu odsevajo strukturno transformacijo romskih študijev, ki se kaže v odmiku od esencializirajočih, objektivizirajočih in patologizirajočih raziskovalnih tradicij ter v vzpostavljanju teoretskih in metodoloških okvirov. Kritika teh pristopov se nanaša na njihovo tendenco, da romsko identiteto zožujejo na domnevne izvorne, kulturne ali jezikovne značilnosti ter jo umeščajo v okvire nomadizma, tujosti in »neevropskosti«, pri čemer zanemarjajo samoopredeljevanje romskih skupnosti ter širši kontekst socialnih in manjšinskih politik v Evropi.

V podobnem duhu Silverman s pomočjo teorije »kritične belosti« analizira lastne privilegirane vloge antropološke avtorice ter sodelujoče zagovornice. Poleg tega je s pomočjo predelave koncepta »strateški esencializem« postkolonialne avtorice Gayatri Chakravorty Spivak poudarila, da slednji prispeva k razumevanju romskih politik identitet (Silverman 2018). Victoria Shmidt in Bernadette Nadya Jaworsky (2021) v monografiji *Historicizing Roma in Central Europe: Between Critical Whiteness and Epistemic Injustice*[13] pokažeta, kako so bili Romi zgodovinsko umeščeni predvsem kot objekti raziskovanja, ne pa kot subjekti in nosilci vednosti. Zagovarjata preusmeritev raziskovalne pozornosti, ki bi romskim glasovom priznala epistemično avtoriteto. Podobno tudi Kóczé (2009) poudarja nujnost razgradnje rasiziranih in spolno pogojenih hierarhij v akademskem prostoru in politikah ter poziva k legitimiranju marginaliziranih epistemologij.

Tudi drugi avtorji opozarjajo, da se kljub diskurzom o epistemološkem obratu problematične epistemologije reproducirajo v političnih in praktičnih kontekstih. V tem okviru se razvijajo feministične in dekolonialne kritike reprezentacij Romov, ki ob analizi antiromizma zagovarjajo razgradnjo kolonialnih epistemologij, hkrati pa poudarjajo pomen intersekcionalnosti ter umeščajo izkušnje Rominj v presečišče rasnih, razrednih in spolnih neenakosti (prim. Brooks 2015; Kóczé 2020; Brooks, Clark in Rostas 2021). Nadaljnje razprave poglabljajo vprašanja o refleksivnosti in pozicionalnosti raziskovalcev ter odpirajo prostor za premislek o tem, kako lahko romski glasovi in epistemologije preoblikujejo samo raziskovalno polje ter delujejo kot protiutež homogenizirajočim težnjam naravnanosti obstoječih raziskav (Mirga-Kruszelnicka 2018, 2022, 2024). Raziskovanje se vse bolj naslanja na kritično teorijo rase ter uvaja tudi študije spolov, ter feministične, LGBTIA+ in kvir perspektive, ki dodatno izpodbijajo esencialistične konstrukcije romske identitete in reflektirajo tudi patriarhalna razmerja znotraj romskih »tradicionalnih« skupnosti (Kóczé 2009, 2020; Baker 2015; Bogdán idr. 2015; Dezső 2015; Fremlová 2018; Dunajeva, Kóczé in Cemlyn 2015; Mirga-Kruszelnicka 2015; Vajda 2015).

Nove smeri v romskih študijih izven CEU

Romski študiji so se zadnja leta razvili v interdisciplinarno družboslovno-humanistično raziskovalno področje, ki se ukvarja tudi s preučevanjem odnosa državnih in nadnacionalnih institucij do različnih romskih skupnosti. Na institucionalni ravni lahko prepoznamo preboj romskih študij v akademsko založništvo. Univerza v Liverpoolu že vrsto let izdaja revijo, ki je bila sprva pod okriljem društva *Gypsy Lore Society*, ob prevzemu založniške vloge te univerze pa se je preimenovala iz *Journal of the Gypsy Lore Society* v *Romani Studies*. Posebna tematska številka revije *Romani Studies* je dodatno prispevala k premisleku o novejših epistemologijah v romskih študijih (Shmidt in Jaworsky

12 Gre za izraz Gayatri Chakravorty Spivak, uporabljan skladno s predlagano rabo izrazov »subalterni« in »subalternost« v *Zborniku postkolonialnih študij,* ki ga je uredil Nikolai Jeffs (2007).

13 Avtorici izhajata iz koncepta epistemične nepravičnosti Mirande Fricker (2007), ki sistematično utišanje ali diskreditacijo marginaliziranih nosilcev znanja opredeljuje kot obliko epistemične krivice, in poudarjata potrebo po ponovnem premisleku produkcije vednosti v romskih študijih.

2024). Kritičnega obrata v romskih študijah namreč ni mogoče reducirati zgolj na metodološki premik, npr. k participatornemu raziskovanju, pač pa je zanj potrebna tudi normativna zavezanost epistemični pravičnosti. Vprašanje, kdo je pooblaščen za produkcijo legitimnega znanja o Romih in pod katerimi pogoji, tematska številka povezuje s širšimi dekolonialnimi prizadevanji za pluralizacijo epistemologij in prerazporeditev epistemološke avtoritete. S tem se romski študiji preoblikujejo iz področja, ki je bilo zgodovinsko soudeleženo pri izključenosti Romov, v področje, ki je epistemološko usmerjeno k pravičnosti in refleksivnosti (Shmidt in Jaworsky 2024).

K akademskem utrjevanju romskih študijev je pomembno prispevala tudi založba Berghahn Books, ki je pod uredništvom dveh vodilnih raziskovalcev na tem področju, Huuba van Baara in Angéle Kóczé,[14] vzpostavila zbirko *New Directions in Romani Studies*, v okviru katere redno izhajajo znanstvene monografije in uredniški zborniki. Tudi ti prispevki izhajajo iz novih epistemoloških usmeritev in odsevajo paradigmatski premik. Omenjena zbirka je namenjena razbijanju stigme, ki je zgodovinsko spremljala raziskave o Romih, ob tem pa reflektira nesoglasja, povezana z romsko identiteto, in prispeva k boju proti protiromskemu rasizmu. V njej izhajajo inovativne, kritične in večdisciplinarne raziskave v obliki monografij in zbornikov, ki obravnavajo širok nabor tem – od migracijskih in mejnih študijev, etničnosti, antropologije in kulturnih študijev do postkolonialnih, dekolonialnih študijev, študijev spolov ter kvir perspektiv (Berghahn b. n. l.).

Zbirka založbe *Berghahn Books* je od leta 2018 naprej postala pomemben institucionalni pokazatelj utrjevanja romskih študijev kot interdisciplinarnega akademskega polja (Berghahn b. n. l.). Posamezni zvezki tematizirajo ključne premike v polju: razmerje med aktivizmom in znanstvenim raziskovanjem ter pomen refleksivnosti in novih epistemologij (Beck in Ivasiuc 2018), učinke migracij (Marinov 2019), kot jih artikulirajo romske skupnosti same, ter vprašanja identitete, evropeizacije in reprezentacije Romov v sodobni Evropi (Van Baar in Kóczé 2020a). Van Baar in Kóczé definirata etnično identiteto kot obliko družbene solidarnosti, ki bi lahko omogočila skupno in kritično delovanje v politikah. Takšno razumevanje identitete predpostavlja dosledno »anti-esencialistično držo glede pojmov, kot so identiteta, kultura, tradicija, spol, kar je v praksi težko ohranjati na povsem konsistenten način« (Van Baar in Kóczé 2020b: 24). Avtorji pristopajo k pojmu identitete skozi intersekcionalnost ter opozarjajo na konceptualne pasti esencializma. Posebna pozornost je namenjena segregaciji in revščini, ki omejujeta možnosti za socialno mobilnost Romov, ter vprašanjem spola, zlasti romskemu ženskemu gibanju in njegovim izzivom v romskih skupnostih in širši Evropi. Nekateri uporabljajo postkolonialno teorijo za analizo »strateškega esencializma« (Silverman 2012, 2018) ter ponujajo subtilno obravnavo umetniških in kulturnih reprezentacij. Čeprav se njihovo raziskovanje na prvi pogled osredotoča na romsko identiteto, to ne pomeni iskanja »etnične esence«, temveč razumevanje simbolne in politične teže, ki jo oznaka »Romi« nosi v evropskih kontekstih. Avtorji problematizirajo arbitrarno rabo te oznake ter njene družbene učinke, ki se kažejo v omejevanju življenjskih možnosti (Hacohen 2020: 12). Knjiga *Textures of Belonging: Senses, Objects and Spaces of Romanian Roma* (Racleș 2021) prinaša kritično analizo koncepcije Romov kot »nepripadnih Drugih«, ki se je izoblikovala zaradi domneve o ločenosti teh skupnosti od Neromov. Etnografija je usmerjena k pristopom iz študij materialne kulture, senzorične antropologije in družbene geografije ter kaže, kako Romi skozi materialne oblike in senzorične kvalitete slednjih vzdržujejo povezanosti z ljudmi in kraji, ki presegajo socio-politične meje. Iliana Sarafian v knjigi *Contesting Moralities: Roma Identities, State and Kinship* (2023) raziskuje napetosti med sorodstvom, moralo in državno regulacijo v romskih skupnostih, avtorja najnovejšega zvezka Berghahnove zbirke, *Romani Chronicles of COVID-19: Testimonies of Harm and Resilience* (Gay y Blasco in Fotta 2023), pa dokumentirata vpliv pandemije na romske populacije ter osvetljujeta tako njihove ranljivosti kot oblike odpornosti. Knjiga pomembno osvetli tudi spremembe v produkciji vednosti, ki vključuje večjo vlogo romskih sodelavcev. Doslej izdani zvezki ne ponazarjajo le tematske in metodološke raznolikosti romskih študij – od aktivizma, politik identitet, migracij in materialnosti do sorodstva in kriz – temveč tudi označujejo paradigmatski premik k bolj kritičnemu, refleksivnemu in interdisciplinarnemu raziskovanju.

Antropološke raziskave o Romih v slovenskem nacionalnem prostoru z redkimi izjemami ne odsevajo zgoraj opisanih epistemoloških premikov, čeprav je knjiga *Vedel sem, da sem Cigan – rodil sem se kot Rom: znanstveni rasizem v raziskovanju Romov* (Janko Spreizer 2002) sledila tedanjim trendom v socialni antropologiji in je predstavljala pomemben epistemološki prelom z esencialističnimi folklorističnimi pristopi ter je kritično ovrednotila tudi etnične študije tedanjega časa. Le redke poznejše sociološke in antropološke objave so sledile sodobnejšim romskim študijem in antropološkim preučevanjem Romov (Jezernik 2006; Sardelic 2021; Janko Spreizer 2022, 2024; Verbuč 2025; Zevnik in Russell 2025), medtem ko lahko rečemo, da se večina objav ni zgledovala po romskih študijih, niti ni odsevala bistvenih epistemoloških premikov, ki so se zgodili na tem področju. Večina objav je odsevala bolj sodelovanje s kulturnimi in socialnimi politikami manjšin kot njihovo

14 Angéla Kóczé je sociologinja in docentka na področju romskih študijev in akademska direktorica pripravljalnega programa za Rome na CEU v Budimpešti oz. na Dunaju, ki v nadaljevanju omogoča študij na magistrski stopnji. Hkrati je skupaj z Mortonom Rovidom tudi urednica zbirke *Critical Romani Studies Book Series* (Central European University 2021).

kritično analizo, nekatere pa bile so tudi zaradi publiciranja v mednarodnem prostoru v Sloveniji manj opažene.

Na področju etnomuzikologije za mednarodno prebojna dela na področju romskih študijev nedvomno veljajo publikacije Svaniborja Pettana ter njegova monografija z zgoščenko o romskih glasbenikih iz Kosova (Pettan 2002, 2024: 43), ki je izšla pri madžarskem Inštitutu za muzikologijo, uredila pa jo je prominentna, žal že preminula etnomuzikologinja Katalin Kovalcsik. Pettanovo delo v okviru mednarodnega združenja za tradicijsko glasbo (ICTM), ki mu od leta 2021 tudi predseduje (Univerza v Ljubljani 2021), je povezovalo tudi druge etnomuzikologe na področju romskih študijev, npr. Carol Silverman (2012, 2018) in Iren Kertész-Wilkinson (1992). Kertész-Wilkinson analizira etnično etiketo »romska glasba« (angl. *Gypsy music*), ki odseva zgodovinske in kulturne interpretacije, in ne le same glasbene (angl. *musical*) prakse. Etnomuzikologijo povezuje s študiji politik, kulturnega spomina in identitete ter z odnosom do glasbe manjšin (Kertész-Wilkinson 2001, 2012).

Kultura spominjanja na nacistični genocid nad Romi ter vloga glasbe pri ohranjanju spomina

Ob opisanih spremembah so antropologi prepoznali tudi velik pomen raziskovanja spominjanja, zgodovine zavračanja, preganjanja in genocida med drugo svetovno vojno (Stewart 2012; Trevisan 2024).[15] Raziskovanje in objavljanje tematik o nacističnem genocidu nad Romi v romskih študijih ni novost, saj je stalnica angažiranih raziskovalcev, kot so Ian Hancock, Donald Kenrick in drugi (Janko Spreizer 2024). Podrobna bibliografija o genocidu nad Romi je bila objavljena leta 2016 (About in Abakunova 2016). Sčasoma se je izoblikovala mednarodna politika ohranjanja spomina in t. i. »moralno spominjanje«, ki vzpostavlja standarde za »ustrezne načine spominjanja«. Takšno spoštovanje se pričakuje od držav pri soočanju z dediščino množičnih kršitev človekovih pravic (David 2020). Gre za proces oblikovanja standardiziranih oblik kolektivnega spomina, opirajoč se na globalizirane normativne in institucionalizirane svetovnonazorske temelje človekovih pravic, ki so prispevali k uveljavitvi treh osrednjih načel: »soočenja s preteklostjo«, »dolžnosti spominjanja« in »pravičnosti za žrtve«. Ta načela izhajajo iz različnih sociološko-zgodovinskih kontekstov in etično-filozofskih tradicij, vendar so se skozi čas postopoma približala ter soustvarila temeljne stebre sodobnih praks moralnega spominjanja. Slednje odraža sodobne globalne težnje po standardizaciji praks ohranjanja spomina, institucionalni homogenizaciji in normativnem posnemanju ter hkrati ponuja praktična orodja za politike in prakse, usmerjene v uresničevanje načel človekovih pravic v procesih spominjanja (David 2020: 1–2).[16]

Tako velja izobraževanje o porajmosu ter njegovi zgodovini in dediščini za eno ključnih praks v prizadevanjih za odpravo protiromskega rasizma in ustrezno reprezentacijo romskih identitet. Pri raziskovanju tovrstnih komemorativnih praks se raziskovalci ukvarjajo tudi z vlogo romske glasbe ob obeleževanju različnih dogodkov, kot so 27. januar (dan spomina na holokavst), 8 april (svetovni dan Romov), in 2. avgust (mednarodni dan spomina na žrtve genocida nad Romi med drugo svetovno vojno).

Ena najzgodnejših in najmočnejših povezav med glasbo in spominjanjem na genocid je pesem *Đelem, đelem.* Na prvem svetovnem romskem kongresu leta 1971 je bila ta balkanska pesem uradno institucionalizirana kot romska himna. Po Stepanoviću naj bi melodija temeljila na moldavijski pesmi in je podobna romunskemu šlagerju *Ionel, Ionelule* komponista Georgea Sbârcea (Baštić in Forry 2025: 85). Za avtorja besedila sprejete himne velja Žarko Jovanović, preživeli holokavsta. Besedilo himne tematizira trpljenje Romov med fašističnim preganjanjem in množičnim pobijanjem, hkrati pa utrjuje idejo kolektivne transnacionalne romske identitete. Na porajmos neposredno opozarja tretja kitica, v kateri protagonist navaja, da je njegovo številno družino pobila Črna legija, s čimer se besedilo sklicuje na nacistično nasilje in genocid nad Romi.[17] Jovanovićeva himna se začne z vzklikom *Opre Roma* (»Vstanite, Romi«) ter ponazarja, kako glasba deluje kot medij pričevanja in ohranjanja spomina, obenem pa tudi kot pomembno orodje političnega in aktivističnega oblikovanja romske nacionalnosti. Iz izkušenj zgodovinskega nasilja in grozodejstev tako vzpostavlja skupne simbole preživetja, solidarnosti in kolektivne pripadnosti (Gelbart 2019; Wikipedia b. n. l.).

V nadaljevanju članka osvetljujem vlogo romske glasbe v študijah genocida nad Romi ter predstavljam ključne prispevke etnomuzikologinj Petre Gelbart, Carol Silverman in Siv B. Lie. Avtorice in hkrati kuratorke spletne platforme RomArchive glasbo obravnavajo kot živi medij kolektivne-

15 O razvoju zgodovinskih študijev nacističnega genocida nad Romi gl. Janko Spreizer (2024).

16 Delo Odbora za genocid nad Romi pri Mednarodni zvezi za spomin na holokavst, ki spodbuja zgodovinske raziskave, izobraževanje in priporočila za obeleževanje genocida nad Romi, se osredotoča na preučevanje predsodkov do Romov in Sintov pred, med in po drugi svetovni vojni. Namen dela omenjenega odbora je pokazati povezavo med zgodovino preganjanja ter sodobnim položajem romskih skupnosti in antiromizmom v Evropi (Janko Spreizer 2024: 128–129).

17 Besedilo Žarka Jovanovića tretje in četrte kitice v romščini gre takole: Sas vi man jekh bari familija /Mundardjas la e Kali Legija / Aven mansa sa lumnjake Roma /Kai putardile e Romane droma /Ake vriama, usti Rom akana /Amen khutasa misto kai kerasa. Prevod v angleščini se glasi: I once had a great family /But the Black Legion murdered them /Come with me, Roma of the world /To where the Romani roads have been opened (Wikipedia b. n. l.). Variante besedil, ki jih izvajata Šaban Bajramović in Imer Traja Brizani, to kitico nadomestijo z bolj ljubezensko obarvano liriko.

ga spomina in identitetnih artikulacij ter glasbeno izvajanje umeščajo v širše zgodovinske in politične procese reprezentacije, marginalizacije in odpora (RomArchive 2019).[18]
Raziskovalka in aktivistka, pedagoginja in glasbenica Petra Gelbart je glasbo in romščino spoznala med odraščanjem v romski družini na Češkoslovaškem. V analizi pojasnjuje, da je romska himna razširjena zaradi prilagodljivosti različnim glasbenim slogom, ki so priljubljeni med romskimi izvajalci in občinstvom. Pojavnost himne v različnih tempih, besedilnih različicah in z raznolikimi stilskimi obravnavami verjetno ustreza estetskim potrebam različnih skupin. Himna je bolj standardizirana kot večina romskih pesmi, a znatno manj kot druge nacionalne himne, pa vendar številnim simbolizira romsko nacionalno identiteto. *Đelem, đelem* v različnih izvedbah izraža tiste značilnosti, ki jih poslušalci prepoznavajo kot romske, ne pa nujno v obliki državne himne, kakršne poznamo, na primer, z olimpijskih iger. Gelbart svoje preučevanje in lastno izvajanje romske glasbe neposredno povezuje tudi s spominjanjem na porajmos (Gelbart 2019). Na spletni komemoraciji predstavljena pesem *Ausvicate hi kher baro* je verjetno najbolj znana in najpogosteje izvajana pesem o njem. Melodija naj bi izvirala iz tradicionalne ljudske pesmi, prirejene z bolečimi in srhljivimi besedili o trpljenju v uničevalnem taborišču Auschwitz. Avtorstvo besedila se pripisuje preživeli iz Auschwitza, Ruzemi Danielovi (European Holocaust Memorial Day for Sinti and Roma 2020).
Podobno tudi Ioanida Costache, etnomuzikologinja in violinistka iz družine romskih violinistov, preučuje, kako romska glasba deluje kot medij kulturnega spomina ter kot dediščina zgodovinskih travm Romov, kot sta genocid nad Romi med holokavstom in romsko suženjstvo v Transilvaniji. V svojih raziskavah obravnava vprašanje, kako se skozi bogat, večinoma še neraziskan ustni repertoar romunsko-romskih glasbenikov izraža lastna zgodovina Romov, ki deluje kot protizgodovina (angl. *counterhistory*) prevladujočim hegemonskim pripovedim o Romih, oblikovanim od zunaj. Costache analizira, kako je romska identiteta oblikovana, občutena in razumljena skozi zvok in glasbo, pri čemer razvija tudi feministično kritiko sedanjosti, vpisano v romsko glasbo, zvočnost in umetniške prakse. Njene raziskave kažejo, da glasba ni zgolj pasiven odsev preteklosti, temveč aktiven proces spominjanja, ki zasebno žalovanje preoblikuje v kolektivno obeleževanje in procese kolektivnega zdravljenja. S svojimi multimedijskimi nastopi briše mejo med znanostjo in umetnostjo, saj glasbo uporablja kot utelešeno metodo ponovnega uveljavljanja romskih pripovedi znotraj širših kultur spominjanja na holokavst, v katerih so bili romski glasovi pogosto marginalizirani. Njeno delo izpostavlja performativno spominjanje tudi kot obliko epistemološkega odpora, saj izpodbija zgodovinsko utišanje romskih glasov in njihovih izkušenj (Costache 2020, 2021; Ioanida b. n. l.).
Tudi tretja kuratorka platforme RomArchive, etnomuzikologinja Siv B. Lie, raziskuje vlogo glasbe pri oblikovanju identitete in kulturnega spomina. Posebej se osredotoča na povezave med genocidom, etnorasnimi identitetami in jazzom Manušev v času nacizma. Ob tem opozarja, da sodobne reprezentacije Djanga Reinhardta sicer prispevajo k priznanju protiromskega vojnega nasilja in genocida, vendar lahko obenem popačijo zgodovinske dokaze ter reproducirajo rasizirane stereotipe o Romih (RomArchive 2019; Lie 2024).
Podobna vprašanja zanimajo tudi druge etnomuzikologe. Zuzana Jurková, etnomuzikologinja na Karlovi Univerzi v Pragi, se ukvarja z glasbo manjšin in stereotipi. Zanima jo, kako glasba deluje v javnem spominjanju na romski genocid v češkem kontekstu. Zaradi stereotipnih povezav med Romi in njim pripisano muzikalnostjo glasba zaseda pomembno mesto v praksah javnega spominjanja, npr. na festivalih in dogodkih, namenjenih komemoriranju preminulih glasbenikov med holokavstom. Z »glasbenim spominjanjem« osvetljuje dinamike, ki so v zadnjem desetletju sooblikovale spominske procese, od spektakularnega dogodka *Requiem* for Auschwitz, ki so ga v pretežni meri organizirale proromske organizacije in tako bistveno vplivale na njegovo oblikovno zasnovo, do sodobnih projektov zbiranja pesmi o porajmosu, ki jih razvijajo in izvajajo romski aktivisti (Jurková 2024). Z glasbenimi komemoracijami Romov in Sintov, žrtev nacizma v Nemčiji, se ukvarja tudi Martin Ringsmut (2021), ki s fenomenološkim pristopom raziskuje razmerja med glasbo in medgeneracijskim posredovanjem spomina. Pri tem analizira različne ravni spominske imaginacije, prek katerih se spomini nemških Sintov druge in tretje generacije prenašajo, preoblikujejo in na novo interpretirajo. Podobno tudi poljska muzikologinja Anna G. Piotrovska (2024) proučuje umetniške reprezentacije romskega genocida in položaj romskih glasbenikov v koncentracijskih taboriščih. Med drugim je analizirala prelomno poljsko-ameriško filmsko upodobitev iz leta 1988 *Violine so prenehale igrati*. Gre za filmsko priredbo istoimenskega romana Alexandra Ramatija iz leta 1985, ki prikazuje porajmos z vidika romskih glasbenikov. Piotrovska trdi, da se z osredotočenjem na domnevo o privilegiranem položaju romskih glasbenikov in s prikazom romske kulture filmska zgodba približa porajmosu z enakovrednim, vendar ne nestereotipnim vključevanjem vizualnih in glasbenih vidikov.

18 RomArchive je mednarodno dosegljiv spletni arhiv, ki se zoperstavlja stereotipom in predstavlja zanesljiv vir vednosti. Pomeni prelomni projekt romske samoreprezentacije, saj postavlja Rome v središče tudi kot kustose lastne kulturne dediščine. Arhiv vsebuje na tisoče gradiv s področij literature, glasbe, filma, vizualne umetnosti in pričevanj, s posebnim poudarkom na holokavstu in genocidu nad Romi in Sinti. Kot prosto dostopna spletna platforma je hkrati izobraževalno orodje, politični instrument in prostor epistemične pravičnosti, ki umešča Rome kot kulturne in zgodovinske akterje (RomArchive 2019).

Sklep

V članku so pregledno prikazane spremembe v tematskih usmeritvah sodobnih romskih študijev ter obrat h kritičnim romskim študijem. Pri produkciji vednosti slednjih stopajo v ospredje romski akademsko izobraženi raziskovalci, ki naslavljajo epistemično pravičnost, oblikujejo nasprotni narativ prevladujočim stereotipom in politikam manjšin za Rome ter kritično naslavljajo antiromizem. Dela, ki odražajo premik k večji vključenosti romskih akademikov v produkcijo vednosti, ne ponazarjajo le tematske in metodološke raznolikosti romskih študijev − od aktivizma, politik identitet, migracij in materialnosti do sorodstva, kriz in porajmosa − temveč tudi označujejo paradigmatski premik k bolj kritičnemu, refleksivnemu in interdisciplinarnemu raziskovanju, ki zajema tudi vprašanje okoljske pravičnosti za Rome. Osrednji prispevek članka je prikaz »kritičnega obrata« oziroma novih usmeritev romskih študijev, v okviru katerih so raziskovalci vpeljali tematiko človekovih pravic, tudi v navezavi z ohranjanjem spomina na genocid nad Romi. Opisani obrat oziroma nove usmeritve se kažejo tudi v vpeljavi omenjene teme v etnomuzikologijo. S pomočjo pregleda spletnih objav, ki si prizadevajo za obeleževanje porajmosa, je opisan vsebinski prispevek izbranih etnomuzikologov, ki so ozko specializirani za proučevanje »pozabljenega holokavsta«. S pomočjo njihovih nedavno objavljenih del je bilo ponazorjeno, kako glasba in etnomuzikologija prispevata k spominjanju na genocid nad Romi. V kontekstu, kjer je bilo romsko trpljenje pogosto utišano ali marginalizirano, glasba deluje kot alternativni arhiv, ki odseva glasove spominov, se upira zgodovinskemu izbrisu ter potrjuje kulturno in politično prisotnost romskih skupnosti v Evropi in širše.

Zahvala

Pregledni znanstveni članek je nastal v okviru projekta J5-70189 – DEEP WOUNDS: Degradacija in nepravičnost v ekoloških periferijah: ranjene manjšinske pokrajine v srednjevzhodni Evropi, ki ga vodi doc. dr. Giustina Selvelli. Projekt financira ARIS. Avtorica prispevka v projektu sodelujem kot glavna raziskovalka na partnerski ustanovi, Fakulteti za humanistični študij Univerze na Primorskem. Iskreno se zahvaljujem urednikoma, gostujočim urednikom pričujoče tematske številke ter recenzentom za podrobno branje in številne pripombe, ki so prispevale k izboljšavam besedila.

Literatura in viri

ABOUT, Ibsen in Anna Abakunova: *The Genocide and Persecution of Roma and Sinti: Bibliography and Historiographical Review.* Dunaj: International Holocaust Remembrance Alliance, 2016.

BAKER, Daniel: The Queer Gypsy. *Nothing About Us Without Us? Roma Participation in Policy Making and Knowledge Production. Roma Rights* 2, 2015, 87–93; https://www.errc.org/uploads/upload_en/file/roma-rights-2-2015-nothing-about-us-without-us.pdf, 19. 5. 2026.

BAŠTIĆ, Julijana in Mark Forry: Romani *Tamburaši* in Yugoslav Black Wave Films: A Turning Point in Visibility, Recognition and Agency. *Muzikologija/Musicology* 1/38, 2025, 77–98. DOI: 10.2298/MUZ2538077B

BECK, Sam in Ana Ivasiuc (ur.): *Roma Activism: Reimagining Power and Knowledge*. New York in Oxford: Berghahn Books, 2018.

BERGHAHN: Berghahn Series: New Directions in Romani Studies. Berghahn Books, b. n. l.; https://www.berghahnbooks.com/series/romani-studies, 26. 10. 2025.

BHABHA, Jacqueline, Andrzej Mirga in Margareta Matache (ur.): *Realizing Roma Rights*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2017.

BOGDÁN, Mária idr. (ur.): *Nothing About Us Without Us? Roma Participation in Policy Making and Knowledge Production. Roma Rights* 2, 2015; https://www.errc.org/uploads/upload_en/file/roma-rights-2-2015-nothing-about-us-without-us.pdf, 19. 5. 2026.

BROOKS, Ethel: The Importance of Feminists and 'Halfies' in Romani Studies: New Epistemological Possibilities. *Nothing About Us Without Us? Roma Participation in Policy Making and Knowledge Production. Roma Rights* 2, 2015, 57–62; https://www.errc.org/uploads/upload_en/file/roma-rights-2-2015-nothing-about-us-without-us.pdf, 19. 5. 2026.

BROOKS, Ethel, Colin Clark in Iulius Rostas: Engaging with Decolonisation, Tackling Antigypsyism: Lessons from Teaching Romani Studies at the Central European University in Hungary. *Social Policy and Society* 21, 2021, 1–12. DOI: 10.1017/S1474746421000452

CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY: Romani Studies Program Launched Book Series with CEU Press. Central European Press, 8. december 2021; https://romanistudies.ceu.edu/article/book%20series, 27. 10. 2025.

CORTÉS-GÓMEZ, Ismael in Markus End (ur.): *Dimensions of Antigypsyism in Europe*. Bruselj: European Network Against Racism in Central Council of German Sinti and Roma, 2019.

COSTACHE, Ioanida: *Sounding Romani Sonic-Subjectivity: Counterhistory, Identity Formation, and Affect in Romanian-Roma Music*. Stanford: Stanford University, 2021.

COSTACHE, Ioanida: The Power of Racism, Its Trauma, and the Road to Healing. DOR, 11. maj 2020; https://www.dor.ro/racism-and-the-road-to-healing/, 31. 10. 2025.

CRITICAL ROMANI STUDIES: About the Journal. Critical Romani Studies, 2025; https://crs.ceu.edu/index.php/crs/index, 26. 10. 2025.

DAVID, Lea: *The Past Can't Heal Us: The Danger of Mandating Memory in the Name of Human Rights.* Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

DEZSŐ, Máté: Faced with Multiple 'Values' – From the Perspective of the Roma LGBTQ Community. *Nothing About Us Without Us? Roma Participation in Policy Making and Knowledge Production. Roma Rights* 2, 2015, 93–97; https://www.errc.org/uploads/upload_en/file/roma-rights-2-2015-nothing-about-us-without-us.pdf, 19. 5. 2026.

DUNAJEVA, Jekatyerina, Angéla Kóczé in Sarah Cemlyn: LGBTQIA, Feminism and Romani Studies. *Nothing About Us Without Us? Roma Participation in Policy Making and Knowledge Production. Roma Rights* 2, 2015, 75–78; https://www.errc.org/uploads/upload_en/file/roma-rights-2-2015-nothing-about-us-without-us.pdf, 19. 5. 2026.

DUNAJEVA, Jekatyerina: *Constructing Identities over Time: "Bad Gypsies" and "Good Roma" in Russia and Hungary*. Budimpešta: Central European University Press, 2021.

DUNAJEVA, Jekatyerina in Marek Szilvasi (ur.): *Roma and Environmental Justice in Europe. Critical Romani Studies* 7/1, 2024. DOI: 10.29098/crs.v7i1

DUNAJEVA, Jekatyerina, Joanna Kostka in Richard Filčák: *Environmental Justice for Roma.* V: Helena Sadilková (ur.), *2021 Gypsy Lore Society Annual Meeting and Conference on Romani Studies: Book of Abstracts.* Praga: Charles University, Faculty of Arts in Slovak Academy of Sciences, Institute of Ethnology and Social Anthropology, 2021, 81–86.

EUROPEAN HOLOCAUST MEMORIAL DAY FOR SINTI AND ROMA: "Aušvicate" by Dr. Petra Gelbart: European Holocaust Memorial Day for Sinti and Roma. YouTube, 2. avgust 2020; https://www.youtube.com/watch?v=HBAAszRjJhw3, 31. 10. 2025.

FREMLOVÁ, Lucie: Non-Romani Researcher Positionality and Reflexivity: Queer(y)ing One's Own Privilege. *Critical Romani Studies* 1/2, 2018, 98–123. DOI: 10.29098/crs.v1i2.25

FRICKER, Miranda: *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

GARBER, Marjorie: "Good to Think With". Oxford Academic, Fordham Scholarship Online, 1. junij 2012; https://academic.oup.com/fordham-scholarship-online/book/16843/chapter-abstract/174050575?redirectedFrom=fulltext, 24. 12. 2025.

GAY Y BLASCO, Paloma: *Gypsies in Madrid: Sex, Gender and the Performance of Identity*. Oxford: Berg, 1999.

GAY Y BLASCO, Paloma in Martin Fotta (ur.): *Romani Chronicles of COVID-19: Testimonies of Harm and Resilience*. New York: Berghahn Books, 2023. DOI: 10.3167/9781800738911

GELBART, Petra: The Romani Anthem as a Microcosm of Diversity. RomArchive 2019; https://www.romarchive.eu/en/music/romani-anthem-microcosm-diversity/, 31. 10. 2025.

GUET, Marcel: Activities of the Council of Europe Concerning Roma. V: Vera Klopčič in Miroslav Polzer (ur.), *Evropa, Slovenija in Romi*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2002, 35–39.

GUY, Will: *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hatfield: University of Hertfordshire, 2001.

HACOHEN, Malachi H.: Introduction. V: Huub van Baar in Angéla Kóczé (ur.), *The Roma and Their Struggle for Identity in Contemporary Europe*. New York: Berghahn Books, 2020, 9–14.

HARPER, Krista, Tamara Steger in Richard Filčák: Environmental Justice and Roma Communities in Central and Eastern Europe. *Environmental Policy and Governance* 19/4, 2009, 251–268. DOI: 10.1002/eet.511

IOANIDA: About. Ioanida, b. n. l.; https://www.ioanida.com/, 31. 10. 2025.

IVASIUC, Ana: Introduction: Renewing Research and Romani Activism. V: Sam Beck in Ana Ivasiuc (ur.), *Roma Activism: Reimagining Power and Knowledge*. New York: Berghahn Books, 2020, 1–22.

JANKO SPREIZER, Alenka: *Vedel sem, da sem Cigan – rodil sem se kot Rom: Znanstveni rasizem v raziskovanju Romov.* Ljubljana: Fakulteta za podiplomski humanistični študij, ISH, 2002.

JANKO SPREIZER, Alenka: Roma, Marginalization, Globalization and Conflicts Over Water: The Case of Slovenia. V: Borna Fuerst-Bjeliš in Walter Leimgruber (ur.), *Globalization, Marginalization and Conflict: Political, Economic and Social Processes*. Cham: Springer International Publishing, 2020, 165–182.

JANKO SPREIZER, Alenka: Romi in Sinti med anticiganizmom, civilnimi iniciativami in protirasističnimi strategijami. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 62/2, 2022, 58–69.

JANKO SPREIZER, Alenka: Genocid nad Romi in Sinti v Sloveniji med drugo svetovno vojno: Od prepoznavanja in komemoriranja do preprečevanja izkrivljanja zgodovine. *Studia universitatis hereditati 12*/1, 2024, 127–148.

JEFFS, Nikolai (ur.): *Zbornik postkolonialnih študij*. Ljubljana: Krtina, 2007.

JEZERNIK, Božidar (ur.): *Zakaj pri nas živijo Cigani in ne Romi: Narativne podobe Ciganov/Romov.* Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2006.

JURKOVÁ, Zuzana: Leperiben/Remembering: Romani Musical Remembering in Today's Prague. *Music & Minorities* 3, 2024, 1–29. DOI: 10.52413/mm.2024.22

KERTÉSZ-WILKINSON, Iren: Genuine and Adopted Songs in the Vlach Gypsy Repertoire: A Controversy Re-Examined. *British Journal of Ethnomusicology* 1, 1992, 111–136.

KERTÉSZ-WILKINSON, Iren: Gypsy Music. V: Stanley Sadie (ur.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*: *Vol.10.* London: Macmillan, 2001, 613–620.

KERTÉSZ-WILKINSON, Iren: Looking Forward by Enacting the Past: A Happening in Budapest 2002. V: Ana Hofman in Mojca Kovačič (ur.), *Music and Cultural Memory in post-1989 Europe: XVIII European Seminar in Ethnomusicology, 19.–23. 9. 2012, Ljubljana*. Ljubljana: Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje in Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, 2012, 19.

KÓCZÉ, Angéla in Raluca Maria Popa: *Missing Intersectionality: Race/Ethnicity, Gender, and Class in Current Research and Policies on Romani Women in Europe*. Policy Studies Series. Budimpešta: CEU University Press, 2009.

KÓCZÉ, Angéla: Gendered and Racialized Social Insecurity of Roma in East Central Europe. V: Huub van Baar in Angéla Kóczé (ur.), *The Roma and Their Struggle for Identity in Contemporary Europe*. New York: Berghahn Books, 2020, 124–154.

LIE, Siv B.: Django under the Nazis: Resistance, Subversion, and Romani Stereotyping in Popular Media. *Ethnomusicology Forum* 33/2–3, 2024, 226–244. DOI: 10.1080/17411912.2025.2466953

MAGAZZINI, Tina in Stefano Piemontese (ur.): *Constructing Roma Migrants: European Narratives and Local Governance*. Cham: Springer, 2019. DOI: 10.1007/978-3-030-11373-5

MAGAZZINI, Tina: Identity as a Weapon of the Weak? Understanding the European Roma Institute for Arts and Culture – An Interview with Tímea Junghaus and Anna Mirga-Kruszelnicka. V: Huub van Baar in Angéla Kóczé (ur.), *The Roma and Their Struggle for Identity in Contemporary Europe.* New York: Berghahn Books, 2020, 281–304. DOI: 10.1515/9781789206432-015l

MARINOV, Aleksandar G.: *Inward-Looking: The Impact of Migration on Romanipe from the Romani Perspective*. New York: Berghahn Books, 2019. DOI: 10.3167/9781789203615

MIRGA-KRUSZELNICKA, Anna: Romani Studies and Emerging Romani Scholarship. *Nothing About Us Without Us? Roma Participation in Policy Making and Knowledge Production. Roma Rights* 2, 2015, 39–46; https://www.errc.org/uploads/upload_en/file/roma-rights-2-2015-nothing-about-us-without-us.pdf, 19. 5. 2026.

MIRGA-KRUSZELNICKA, Anna: Challenging Anti-Gypsyism in Academia: The Role of Romani Scholars. *Critical Romani Studies* 1/1, 2018, 8–28. DOI: 10.29098/crs.v1i1.5

MIRGA-KRUSZELNICKA, Anna: *Mobilizing Romani Ethnicity: Romani Political Activism in Argentina, Colombia and Spain*. Budimpešta: CEU Press, 2022.

MIRGA-KRUSZELNICKA, Anna: Romska pozycjonalność (positionality): Subiektywne doświadczenia Romów a dyskurs akademicki. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 49, 2024, 47–63. DOI: 10.4467/25444972SMPP.23.040.19631

OKELY, Judith: *The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. DOI: 10.1017/CBO9780511621789

OKELY, Judith: Constructing Culture Through Shared Location, Bricolage and Exchange: The Case of Gypsies and Roma. V: Michael Stewart in Marton Rövid (ur.), *Multi-disciplinary Approaches to Romani Studies*. Budimpešta: CEU Press, 2010, 53–71. DOI: 10.1515/9780857454973-014

PETTAN, Svanibor in Katalin Kovalcsik: *Roma muzsikusok koszovóban: kölcsönhatás és kreativitás = Rom Musicians in Kosovo: Interaction and Creativity*. Budimpešta: Madžarski inštitut za muzikologijo (Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet), 2002.

PETTAN, Svanibor: *Biti etnomuzikolog*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2024.

PIASERE, Leonardo: *Mare Roma. Catégories humaines et structure sociale: Une contribution à l'ethnologie tsigane*. Pariz: Études et Documents Balkaniques et Méditerranéens, 1985.

PIASERE, Leonardo: Les Tsiganes sont-ils "bon a penser" anthropologiquement? *Etudes tsiganes* 4/2, 1994, 19–83.

PIOTROVSKA, Anna G.: Romani Musicians and the Artistic Representation of the Romani Holocaust in the Film *And the Violins Stopped Playing. S.I.M.O.N.* 11/1, 2024, 23–45. DOI: 10.23777/sn.0124/art_apio01

RACLEŞ, Andreea: *Textures of Belonging: Senses, Objects and Spaces of Romanian Roma*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2021.

RINGSMUT, Martin: Maro Drom: Music and Mnemonic Imagination in the Commemoration of German Sinti Victims during WWII. *Music and Politics* 15/2, 2021, 1–22. DOI: 10.3998/mp.9460447.0015.203

ROMARCHIVE: RomArchive. RomArchive, 2019; https://www.romarchive.eu/en/, 31. 10. 2025.

RYDER, Andrew: Romani Studies: Paradigm Shifts and Contested Knowledge. V: Sam Beck in Ana Ivasiuc (ur.), *Roma Activism: Reimagining Power and Knowledge*. New York: Berghahn Books, 2018, 91–110. DOI: 10.3167/9781785339486

SARAFIAN, Iliana: *Contesting Moralities: Roma Identities, State and Kinship.* New York, Oxford: Berghahn Books, 2023. DOI: 10.3167/9781800739062

SARDELIC, Julija: *The Fringes of Citizenship: Romani Minorities in Europe and Civic Marginalisation.* Manchester: Manchester University Press, 2021. DOI: 10.1080/02673037.2023.2168592

SELLING, Jan: *Romani Liberation: A Northern Perspective on Emancipatory Struggles and Progress*. Budimpešta, New York: Central European University Press, 2022.

SHMIDT, Victoria in Bernadette Nadya Jaworsky: *Historicizing Roma in Central Europe: Between Critical Whiteness and Epistemic Injustice*. London, New York: Routledge, 2021. DOI: 10.1080/25739638.2022.2089386

SHMIDT, Victoria in Bernadette Nadya Jaworsky: *Editorial: Epistemologies in Romani Studies: Moving beyond Othering Otherness*. V: Victoria Shmidt in Bernardette Nadya Jaworsky (ur.), *Special Issue on Epistemologies in Romani Studies. Romani Studies 34*/1, 2024, 1–11. DOI: 10.3828/rost.2024.1

SILVERMAN, Carol: *Romani Routes: Cultural Politics and Balkan Music in Diaspora*. New York: Oxford University Press, 2012.

SILVERMAN, Carol: From Reflexivity to Collaboration: Changing Roles of a Non-Romani Scholar, Activist, and Performer. *Critical Romani Studie*s 1/2, 2018, 76–97. DOI: 10.29098/crs.v1i2.16

STEWART, Michael (ur.): *The Gypsy "Menace": Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. London: Hurst Publishers, 2012.

STEWART, Michael: Roma and Gypsy "Ethnicity" as a Subject of Anthropological Inquiry. *Annual Review of Anthropology* 42, 2013, 415–432. DOI: 10.1146/annurev-anthro-092010-153348

STEWART, Michael: Nothing about Us Without Us, or the Dangers of a Closed-Society Research Paradigm. *Romani Studies 27*/2, 2017, 125–146. DOI: 10.3828/rs.2017.8

STEWART, Michael: *The Time of the Gypsies*. Colorado, Oxford: Westview Press, 1997.

STONE, Karen G.: *Awakening to Disability: Nothing about Us Without Us*. Volcano: Volcano Press, 1997.

TAUBER, Elisabeth: *Du wirst keinen Ehemann nehmen! Respekt, die Bedeutung der Toten und Fluchtheirat bei Sinti Estraixaria*. Dunaj: Böhlau, 2006.

TREMLETT, Annabel: Bringing Hybridity to Heterogeneity in Romani Studies. *Romani Studies 19*/2, 2009, 147–168. DOI: 10.3828/rs.2009.8

TREVISAN, Paola: *La persecuzione dei rom e dei sinti nell'Italia fascista: Storia, etnografia e memorie*. Rim: Viella, 2024.

UNIVERZA V LJUBLJANI: Prof. dr. Svanibor Pettan z UL FF izvoljen za predsednika Mednarodnega združenja za tradicijsko glasbo. Facebook, 25. november 2021; https://www.facebook.com/unilj/photos/prof-dr-svanibor-pettan-z-ul-ff-izvoljen-za-predsednika-mednarodnega-zdru%C5%BEenja-z/7528204513871656/, 28. 12. 2025.

VAJDA, Violeta: Towards 'Critical Whiteness' in Romani Studies. *Nothing About Us Without Us? Roma Participation in Policy Making and Knowledge Production. Roma Rights* 2, 2015, 47–56; https://www.errc.org/uploads/upload_en/file/roma-rights-2-2015-nothing-about-us-without-us.pdf, 19. 5. 2026.

VAN BAAR, Huub: *The European Roma: Minority Representation, Memory, and the Limits of Transnational Governmentality*. Doktorska disertacija. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2011.

VAN BAAR, Huub: Contained Mobility and the Racialization of Poverty in Europe: The Roma at the Development–Security Nexus. *Social Identities 24*/4, 2018, 442–458. DOI: 10.1080/13504630.2017.1335826

VAN BAAR, Huub in Angéla Kóczé (ur.): *The Roma and Their Struggle for Identity in Contemporary Europe*. New York: Berghahn Books, 2020a. DOI: 10.3167/9781789206425

VAN BAAR, Huub in Angéla Kóczé: The Roma in Contemporary Europe: Struggling for Identity at a Time of Proliferating Identity Politics. V: Huub van Baar in Angéla Kóczé (ur.), *The Roma and Their Struggle for Identity in Contemporary Europe*. New York: Berghahn Books, 2020b, 3–45. DOI: 10.3167/9781789206425

VERBUČ, David: Impediment-, Absence-, and Silence-Based Methodology and the Study of Romani and Sinti Musicians in North Slovenia. *Traditiones* 54/2, 2025, 29–52. DOI: 10.3986/Traditio2025540202

WIKIPEDIA: Romani Anthem. Wikipedia, b. n. l.; https://en.wikipedia.org/wiki/Romani_anthem, 18. 5. 2026.

WILLIAMS, Patrick: *Mariage tsigane: Une cérémonie de fiançailles chez les Rom de Paris*. Paris: L'Harmattan-Selaf, 1984.

WILLIAMS, Patrick (ur.): *Tsiganes: Identité, Évolution: Actes du Colloque pour le trentième anniversaire des Études Tsiganes.* Pariz: Syros Alternatives, 1989.

YILDIZ, Can in Nicholas De Genova: *Roma Migrants in the European Union: Un/Free Mobility*. London, New York: *Routledge,* 2019. DOI: 10.1080/13504630.2017.1335819

ZEVNIK, Andreja in Andrew Russell: *The Politics of Unbelonging: Understanding and Challenging Racialisation of Roma in Europe and Beyond*. Manchester: Manchester University Press, 2025.

Critical Reflections on Romani Studies: Key Turns and Epistemological Reorientations

This review article examines the epistemological transformations that have shaped Romani Studies, with attention to the emergence of Critical Romani Studies and the culture of remembrance surrounding the Nazi genocide of Roma and Sinti. It traces the field's movement away from folklorist, essentialist and racialized knowledge production, associated with the Gypsy Lore Society and the search for "authentic" origins, toward socio-cultural anthropology and, later, reflexive approaches. The article foregrounds the contributions of the first British and French social anthropologists, who challenged the reduction of Roma to origin, nomadism or cultural essence and helped establish Roma as legitimate subjects of anthropological inquiry. The article analyses the shift from essentialism to constructivism and the subsequent "critical turn" in Romani Studies. This turn is discussed through debates on representation, research authority and epistemic justice, particularly in relation to the slogan "Nothing about us without us". It highlights the increasing role of Roma scholars and activists in knowledge production, while also reflecting on the tension between scholarly research, identity politics and the politics of representation. The article argues that Romani Studies can develop as an academic field only if it remains committed to empirically grounded, theoretically informed and context-sensitive knowledge production. The review situates developments in the field within debates on human rights, anti-Roma racism, antigypsyism, environmental justice, postcolonial and decolonial theory, feminism, intersectionality and critical race theory. Attention is devoted to the institutional consolidation of Romani Studies through journals, book series and research networks, and to the growing engagement with the Porajmos/Samudaripen. A central contribution of the article lies in its analysis of music as a medium of remembrance. Through examples such as the Romani anthem "Đelem, đelem", the song "Aušvicate hi kher baro", and the work of Petra Gelbart, Ioanida Costache, Siv B. Lie, Zuzana Jurková and others, the article shows how music functions as testimony, counter-history, embodied memory and collective healing. In contexts where Roma suffering has often been marginalized or silenced, music and ethnomusicology emerge as alternative archives that preserve memory, resist historical erasure and affirm Roma cultural and political presence in Europe and beyond.